

Adalékok a *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum* keletkezéstörténetéhez

A bolgárok a IX. század második felében, I. Borisz fejedelem uralkodása vették fel a kereszténységet, a körükben végzett hittérítés alakulása híven tükrözi a Róma és Bizánc között feszülő, korabeli ellentétet. Írásunkban először röviden a történeti hátteret kívánjuk felvillantani (I.), majd behatóbban szemügyre vesszük azon két, Borisz fejedelemhez intézett, a krisztianizáció tárgyában írott levelet, amelyek a kor két legjelentősebb egyházi személyiségétől, Phótios pátriárkától (II.) és I. Miklós pápától (III.) származnak, végül pedig felvillantjuk az okokat, amelyek révén Bulgária az önálló egyházszervezet kialakítása során Bizánc hatalmi szférájába került (IV.).

I.

Krum (803–814) és Omurtag (814–831) uralkodása idején a viszonylag kis számú, türk etnikumú, a szláv lakosságot hatalmuk alá hajtó bolgárok a hajdani Moesia, Scythia, Thracia és Macedonia telepedtek meg.¹ A bolgár hódítást túlélő keresztény népesség számaránya nem határozható meg, ugyanakkor uralmát megszilárdítandó már Krum is igyekezett a bolgár bojárokkal szemben a kereszténység iránt nyitottabb szlávokra támaszkodni, ami azonban fia, Omurtag idején – mivel a bolgárok attól tartottak, hogy a keresztények a nagy hatalmú, szomszédos Bizánccal túl szorosra fűznék kapcsolataikat – keresztényüldözést s heves ellenreakciót szült, amelynek keretében számos, a Bizánccal határos területeken lakó keresztényt telepítettek át Bulgária északi vidékeire. Borisz fejedelem (852–889) ismét támogatóan lépett fel a kereszténység iránt, ezen elhatározását a következő okok motiválhatták: egyrészt a fejedelem iránt lojális klérus révén befolyást gyakorolhatott a lakosságra, s a központosított egyházszervezet a bojárok visszaszorításának fontos eszköze lehetett, másrészt a keresztény vallás lehetőséget látszott nyitni a szlávok és a bolgárok egybeolvasztására, harmadrészt a keresztény uralkodó széles, Borisz által mind Bizáncban, mind pedig a Frank Birodalomban megismert jogköre kétségkívül csábítónak mutatkozhatott a fejedelem számára.²

A bolgár fejedelem – mivel országában a missziós feladatokat természetesen nem a bizánci egyházra kívánta bízni, hiszen ezzel a *basileus* hegemoniáját erősítette volna – 862-ben, Tullnban találkozott Német Lajos keleti-frank uralkodóval, akivel több pontban sikerült megállapodást kötnie: a bolgárok csapatokat bocsátanak a frank király rendelkezésére a morvák ellen, Bulgáriában pedig a frank misszionáriusok megkezdik térítő tevékenységüket.³ A 863/64-ben a bolgárok között pusztító éhínség azonban lehetetlenné tette e tervek megvalósítását, a Bizánc területén végrehajtott bolgár fosztogatásra válaszul a császár, III. Mikhaél (842–867) tengeren és szárazföldön megsemmisítő vereséget mért Bulgáriára, és Borisz fejedelmet feltétel nélküli kapitulációra kényszerítette.⁴ A Bizánc és Bulgária között létrejött békeszerződésben meghatározták, hogy a bolgárok között a térítést hamarosan bizánci misszionáriusok fogják megkezdeni; a krisztianizáció első lépéseként 864-ben Borisz vette fel Bizáncban a kereszténységet – a kereszttségben, mivel politikailag jelzésértékűen III. Mikhaél vállalta a keresztapai tisztséget, a Mihály nevet kapta.⁵ Borisz ezt követően eljuttatott

¹ Runciman 1930. 1. skk.; Angelov 1980. 84. skk.

² Dopsch 1987. 322.

³ *Annales Bertiniani* a. 864

⁴ *Annales Bertiniani* a. 866; *Annales Fuldenses* a. 863; Runciman 1930. 104.

⁵ Dopsch 1987. 323.

Phótios konstantinápolyi pátriárkának⁶ egy levelet, amelyben a hittérítéssel kapcsolatos, meglehetősen gyakorlati kérdéseire kívánt választ kapni. Mindenképpen érdemesnek tűnik Phótios említett, 864 végén vagy 865 elején írott és I. Borisz fejedelemnek elküldött⁷ levelének⁸ tartalmát vázaltszerűen áttekinteni, amiből világosan kiderül, hogy a nagy műveltségű pátriárka magas teológiai színvonalon írott válaszlevele miért nem adott a bolgárokat érintő kérdésekre kielégítő feleletet, s hogy ezen iránymutatás feletti elégedetlenségétől sarkallva Borisz a pápához fordult, a keresztény vallással és hitérettel kapcsolatos problémáival Rómától várva segítséget.⁹ A bolgár követségnek a pápához intézett kérdései elvesztek, a pápa válaszlevele, a „*Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*”,¹⁰ vagyis I. Miklós pápa¹¹ 866 novemberében íródott levele azonban teljes egészében ránk maradt. A kérdéseket a válaszok alapján kísérelhetjük meg rekonstruálni.

II.

Phótios levele száztizennégy *caputra* tagolódik, tartalmát tekintve pedig két fő egységre, egy dogmatikai¹² és egy politikai-didaktikai¹³ részre osztható.¹⁴ A levél elején a pátriárka elsőként kifejti, hogy a kereszténység mennyivel magasabb szinten áll, mint a pogányság, s a keresztény tanítás lényegét bemutatandó idézi a nikaiai és a konstantinápolyi hitvallást, majd rövid áttekintést ad a hét egyetemes zsinat történetéről.¹⁵ E történeti exkurzus során elfelejteni látszik, hogy levelének címzettje a frissen keresztény hitre tért fejedelem, akit nagy valószínűséggel nem csupán nem érdekelnek a bizánci teológusok szubtilis dogmatikai okfejtései, amelyeket feltehetően nem is képes felfogni, hanem ezekre a számára adott politikai szituációban semmi szüksége sincsen.¹⁶ A levél ezen részében nem mulasztja el a pátriárka nyomatékosan inteni az uralkodót, hogy maradjon hű azon döntéséhez, amellyel maga és népe keresztény hitre térését, illetve térítését elhatározta,¹⁷ valamint óvja attól, hogy teret engedjen az eretnek elhajlásoknak, és felhívja a figyelmét azon veszélyekre, amelyek azzal járnának, ha mégis vissza akarna térni ősei hitére. Uralkodói példaképül, miként ez a középkor neofita királyai esetében szokás volt, Nagy Konstantin császárt állítja Borisz elé, és figyelmezteti arra is, hogy állhatatos ragaszkodása a bizánci egyház felé irányuljon, s ne tegyen lépéseket a római kereszténység felé, amelyet a pátriárka minden esetben némi gyanakvó távolságtartással emleget.¹⁸

A levél második része – amelyet nyugodtan nevezhetünk didaktikus, tanító jellegű résznek – általános jellegű iránymutatást tartalmaz Borisz és népe számára a követendő keresztény tanítás gyakorlatára vonatkozóan,¹⁹ jórészt híjával van ugyan az eredetiségnek, ám bőségesen merít a bizánci irodalomban oly gazdag fejedelmi tükrő műfaja jelentősebb képviselőinek

⁶ Phótios személyéhez és történelmi szerepéhez bővebben lásd Dvornik 1963. 94–107; Dvornik 1948.

⁷ A levél datálásához bővebben lásd Dvornik 1926. 190.

⁸ Photios, *epist.* 8. Valettas 1864. 200–248.

⁹ Dvornik 1964. 121. skk.; Ostrogorsky 2001. 112. skk.; Monge Allen 2010. 118. skk.; Heiser 1979; Szöllösi 2014. 48. skk; 55. skk.

¹⁰ Mérvadó szövegkiadásai – Perels, E. (ed.): *MGH Epistolae Karolini aevi, IV/VI.* Berolini 1925. 568–600; Migne, J. P. (ed.): *Patrologia Latina, 119.* Paris, 1852. 978C–1015B; *Fontes Historiae Bulgaricae, VII. Fontes Latini Historiae Bulgaricae, II.* Serdicae, 1960. 65–125; *Magnae Moraviae Fontes Historici, IV.* Brno, 1971. 42–107.

¹¹ I. Miklós pápáról bővebben lásd Norwood 1946. 271–285.

¹² Photios, *epist.* 8, 1–22.

¹³ Photios, *epist.* 8, 23–114.

¹⁴ Dujčev 1971. 108.

¹⁵ Bury 1912. 338.

¹⁶ Hergenröther 1867. 601.

¹⁷ Photios, *epist.* 8, 19.

¹⁸ Dujčev 1971. 110.

¹⁹ Hergenröther 1867. 602.

munkáiból.²⁰ E sajátos *Fürstenspiegel* megírása során Phótios kétségkívül használta az ó- és újszövetségi forrásokat és idézett bizonyos egyházi szerzőket, ám nem csekélyebb mértékben felfedezhető a klasszikus görög irodalom segítségével hívása, különös tekintettel két, Isokratésnek tulajdonított (*ad Demonicum*, *ad Nicoclea*) beszédre.²¹ A pátriárka ezen fejtegetéseiben közös nevezőre hozza a klasszikus bölcelet és a keresztény moralitás tanítását, ezáltal mindkét oldalról alátámasztva az újonnan megtért uralkodónak és népének szóló intelmeit.²² A fejedelem személyes életvitelére vonatkozó iránymutatásainak²³ alapjává az isteni és a felebaráti szeretet evangéliumi parancsát²⁴ teszi,²⁵ és közvetlenül ennek kapcsán felhívja a címzett figyelmét a *kalokagathia* aristotelési²⁶ eszméjére. Két fejezetben is hangsúlyozza az imádság fontosságát,²⁷ és külön kiemeli, hogy az uralkodó elsőrendű kötelessége a templomépítés.²⁸ A klasszikus bölcelet által is bevett toposzokat ismételi meg, miszerint az uralkodónak ügyelnie kell viselkedésére²⁹ és beszédmódjára,³⁰ kerülnie kell a felesleges nevetgélést,³¹ az obszcenitást,³² a káromkodást és a rágalmazó beszédet,³³ valamint nagy gondosságot kell tanúsítania barátainak megválasztásában.³⁴ Az uralkodónak, bármit is tegyen, előtte jól meg kell fontolnia minden cselekedetét,³⁵ szükség esetén pedig meg kell hallgatnia és kell fogadnia tanácsadóinak véleményét.³⁶ A pátriárka nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a keresztény uralkodónak kerülnie kell a gyűlölködést, ami igen súlyos bűnnek számít,³⁷ valamint a csalást, még ellenségeivel szemben is,³⁸ igyekeznie kell betartani ígéreteit,³⁹ indulatait és haragját pedig féken kell tartania.⁴⁰ Mértékletességre inti a fejedelmet a szerelem dolgaiban⁴¹ és az italozásban.⁴² Tanácsolja, hogy tartsa magát távol a szemérmetlen és kicsapongó szórakozásoktól,⁴³ és arra buzdítja, hogy minden jóért és sikerért egyedül Istennek adjon hálát,⁴⁴ igyekezzék természet adta tehetségét alattvalóinak és felebarátainak javára fordítani,⁴⁵ s hogy ne akarjon mások felett ítélni.⁴⁶

Phótios intelmeinek másik része az uralkodói jogok gyakorlására vonatkozik, s ennek során a pátriárka megkísérli felvázolni az ideális uralkodó képmását, amely a keresztény és a klasszikus pogány eszmeiség sajátosságos vegyülékéből áll elő. Borisznak nem csupán saját életét kell a kereszténység szellemében élnie, hanem mint szuverénnek elsődleges feladata az

²⁰ E műfajhoz bővebben lásd Krumbacher 1897. 456–457; 463–464; 491; Emminger 1906.

²¹ E két beszédhez bővebben lásd Emminger 1913.

²² Dujčev 1971. 111.

²³ E fejezetek tartalmát a továbbiakban Dujčev (1971. 111.) rendszerét követve kívánjuk áttekinteni.

²⁴ Matth. 22, 38–40.

²⁵ Photios, *epist.* 8, 23.

²⁶ Aristot. *EN* 5, 1, 16.

²⁷ Photios, *epist.* 8, 25–26.

²⁸ Photios, *epist.* 8, 27.

²⁹ Photios, *epist.* 8, 30.

³⁰ Photios, *epist.* 8, 31.

³¹ Photios, *epist.* 8, 32.

³² Photios, *epist.* 8, 33.

³³ Photios, *epist.* 8, 35.

³⁴ Photios, *epist.* 8, 36–37; Dujčev 1971. 112.

³⁵ Photios, *epist.* 8, 29; 48.

³⁶ Photios, *epist.* 8, 49.

³⁷ Photios, *epist.* 8, 51–52.

³⁸ Photios, *epist.* 8, 71; 89.

³⁹ Photios, *epist.* 8, 76–77.

⁴⁰ Photios, *epist.* 8, 84–87.

⁴¹ Photios, *epist.* 8, 91–94.

⁴² Photios, *epist.* 8, 95.

⁴³ Photios, *epist.* 8, 100–101.

⁴⁴ Photios, *epist.* 8, 113.

⁴⁵ Photios, *epist.* 8, 66.

⁴⁶ Photios, *epist.* 8, 68; Dujčev 1971. 113.

is, hogy alattvalói lelki üdvére is gondot viseljen,⁴⁷ s az alattvalók hitbéli gyarapodása az uralkodó saját erényének is fokmérőjéül és bizonyítékául szolgál.⁴⁸ A pátriárka által ábrázolt modell megvalósítása kiváló segítséget nyújthatott a közelmúltban megtért országban egy, a bizánci *theokrátiát* mintázó, az állam és az egyház szoros egymásba fonódásán alapuló államszervezet létrehozásához, Photios ugyanakkor határozottan megvonta azon határt, amelyen túl az uralkodónak mint a világi hatalom letéteményesének nem lehetett beleszólása az egyház belső ügyeibe.⁴⁹ Minden kétséget kizáróan leszögezi a levél, hogy kizárólag az állam és egyház összehangolt fellépése és együttműködése képes megteremteni a keresztény nép egységét, *homonoit*ját.⁵⁰ Az uralkodó kötelessége, hogy méltó elégtételt és igazságot szolgáltatson azoknak, akik jogtalanságot szenvedtek,⁵¹ határozottan és keményen kell eljárnia azokkal szemben, akik a közösségnek okoztak kárt, a saját személyét sértők iránt viszont elnézőnek és irgalmasnak illik lennie.⁵² Az országban szigorú törvényeknek kell érvényben lennie, az alattvalókat azonban a humanitás elveinek megfelelően kell vezetni,⁵³ a törvények betartását nem büntetéssel, hanem pusztán a szankcióval való fenyegetéssel, vagyis a büntethetőség tudatosításával kell kikényszeríteni.⁵⁴ A túlzott szigor mindenképpen kerülendő, az uralkodónak azon kell igyekeznie, hogy megnyerje alattvalói jóindulatát, hiszen az ezen alapuló kormányzat jóval biztosabb talajon áll, mint az, amely csak megfélemlítéssel kíván engedelmisséget kicsikarni a néptől.⁵⁵ A jogszolgáltatással foglalkozó eszmefuttatással összefüggésben a levél szerzője röviden felvázolja a jó bíró attribútumait,⁵⁶ és arra buzdítja a Boriszt, hogy maga is igyekezzék ezeknek birtokába jutni.⁵⁷ A továbbiakban néhány reálpolitikai tanácsot ad az uralkodónak, miszerint ne szűnjön meg állandó fegyveres készültségben lenni, hiszen ha ezt elmulasztaná, számos gond és kellemetlen meglepetés érhetné.⁵⁸ A belvillongásokat és felkeléseket szigorúan el kell fojtani, mivel ezek győzelme a pogányságba való visszahullással és az állam megszűnésével fenyegetnének,⁵⁹ erre az esetre vonatkozó konkrét tanácsot azonban a pátriárka levele nem tartalmaz, ami valószínűsítenie enged, hogy a levél röviddel a Bulgáriában ténylegesen lezajlott pogánylázadás előtt íródott, hiszen joggal feltételezhetnénk, hogy ellenkező esetben iránymutatásai e tárgykörben nem maradnának a pusztán általánosság szintjén.⁶⁰ A belső ellenségeskedést és pártoskodást szító erőket egységbe kell kovácsolni, és az esetleges külső ellenségek ellen kell fordítani.⁶¹

III.

A pátriárka levelét áttekintve megállapíthatjuk, hogy intelmei és iránymutatásai egyrészt túlságosan mélyreható és éppen ezért a dogmatikában járatlan Borisz számára értelmetlen és érthetetlen kérdéseket érintenek, másrészt azonban, ami a mindennapi hitélet területét illeti, túlon túl az általánosságok, a klasszikus és keresztény fejedelmi tükrökből átvett toposzok szintjén mozognak, tehát nem bírnak az országot krisztianizálni szándékozó uralkodó számára gyakorlati haszonnal. Nem csoda tehát, hogy megtérése után egy évvel, 866 augusztusában

⁴⁷ Photios, *epist.* 8, 19.

⁴⁸ Photios, *epist.* 8, 90; Isocr. *Nic.* 9.

⁴⁹ Photios, *epist.* 8, 28.

⁵⁰ Photios, *epist.* 8, 27; Dujčev 1971. 113.

⁵¹ Photios, *epist.* 8, 34.

⁵² Photios, *epist.* 8, 38.

⁵³ Photios, *epist.* 8, 42.

⁵⁴ Photios, *epist.* 8, 43.

⁵⁵ Photios, *epist.* 8, 41.

⁵⁶ Photios, *epist.* 8, 54.

⁵⁷ Photios, *epist.* 8, 59.

⁵⁸ Photios, *epist.* 8, 104.

⁵⁹ Photios, *epist.* 8, 62.

⁶⁰ Dujčev 1971. 115.

⁶¹ Photios, *epist.* 8, 62.

elküldte követeit, rokonát, Petrust, valamint két bojárt, Iohannest és Martinust⁶² I. Miklós pápához (858–867), akik a pápának és a római templomoknak gazdag ajándékokkal megrakodva – ezek között voltak találhatóak azon fegyverek is, amelyekkel Borisz a közelmúlt pogánylázadását leverte – meg is érkeztek Rómába. Ezzel egyidejűleg Borisz ismét levélben fordult Német Lajoshoz, akivel tudatta, hogy – miután népét a keresztény hitre térítette – szövetségi viszonyt szeretne vele fenntartani, s egyházi könyveket és a liturgiához szükséges eszközöket kért tőle.⁶³ A követséget, amely a pápának egy nem csupán az igaz hittételekre, hanem a mindennapi keresztény élet legelemibb kérdéseire is választ és iránymutatást kérő levelet nyújtottak át, I. Miklós nagy örömmel fogadta, hiszen bizonyosságot látott arra, hogy a Phótios által küldött levél nem oldotta meg a fejedelem kérdéseit, és nem oszlatta el kételyeit, és ezért kíván most az uralkodó a római egyházhoz közeledni.

A „*Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*”, vagyis I. Miklós pápa 866 őszén íródott levele teljes egészében ránk maradt, viszont a bolgárok által feltett kérdések, a *consulta* mára elvesztek, ezek számára, eredeti formájára és rendszerére tehát csak a pápai válaszokból következtethetünk.

Mivel Miklós pápa levele a válaszokat százhat fejezetre osztja, ezért hajlamosak voltak – talán némiképp elhamarkodottan – azt feltételezni, hogy a bolgárok levele is ugyanennyi kérdésből állott.⁶⁴ További figyelmet érdemel a kérdések nyelve, hiszen nem zárhatjuk ki, hogy az uralkodó görög nyelven küldte el kérdéseit a pápának, aki természetesen jártas volt ebben az idiómában is, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a levél hivatalos fordítása Anasthasius Bibliothecarius munkája volt, akinek fordítói tehetségéről és az eredeti szöveghez messzemenően ragaszkodó, igen precíz fordítói technikájáról számos utalás maradt ránk.⁶⁵ Ezek alapján elfogadhatjuk a kérdéseknek (*consulta*) a válaszok (*responsa*) alapján Dujčev⁶⁶ által rekonstruált rendszerét, amely száztizennégy kérdést számlál, melyekre a pápa százhat fejezetben foglalta össze válaszait. A válaszok nélkülöznek ugyan mindenfajta rendszert, azonban szinte biztosra vehető, hogy ezt nem a pápának kell felrónunk, ő nagy valószínűséggel csupán követte a kérdések sorrendjét, és válaszait is annak megfelelően adta meg – az általa végrehajtott módosítás legfeljebb abban érhető tetten, hogy több, egymás után következő és tartalmilag is koherensnek ítélt kérdésre egyetlen fejezetben felelt.⁶⁷ Ugyanakkor ha ugyanazon tárgyra két vagy több kérdés is vonatkozott, és a kérdések a levélben szétszórva helyezkedtek el, a pápa megtartotta az eredeti sorrendet, és a vonatkozó helyen csupán visszautalt a már tárgyalt kérdésre.⁶⁸ A kérdések (*consulta*) eredeti sorrendjének megtartását valószínűsítik a válaszokban olvasható *in prima quaestionum vestrarum fronte, praeterea, porro dicitis* és *postremo* kifejezések is.⁶⁹

A *consulta* sorrendjének megállapítása után megkísérélhetjük a kérdések tematikai rendszerezését. Számos kérdés vonatkozik természetesen a keresztény vallásra, ennek mindennapi gyakorlatára, a pogány szokásoknak a kereszténységbe integrálhatóságára, a jogrendre és az egyházszervezetre.⁷⁰ E tárgykörben a dokumentum legsarkalatosabb meghatározása, hogy az uralkodó legfőbb célja a hit egységének megőrzése országában.⁷¹ Megkérdezzük, hogy miképpen kell viselniük a keresztet, valamint hogy megcsókolhatják-e

⁶² A követek nevét VIII. János két levele említi – *Iohannis VIII. papae epist.* 67; 192.

⁶³ Dümmler 1887–1888. 188.

⁶⁴ Dümmler 1887–1888. 190.

⁶⁵ Perels 1925. 191; 240; 487; 488.

⁶⁶ Dujčev 1965. 129.

⁶⁷ Vö. *Responsa* 7; 51; 63; 69; 98.

⁶⁸ Vö. *Responsa* 36; 39; 45; 47; 63; 100.

⁶⁹ Dujčev 1965. 138.

⁷⁰ Dujčev 1965. 139.

⁷¹ *Responsa* 106.

azt,⁷² hogy a templomot felkeresve kötelező-e áldozni,⁷³ hogy a hamis papok által megkereszteltek kereszténynek tekintendők-e, avagy újból meg kell-e őket keresztelni,⁷⁴ hogy a hamis papok esetlegesen túlságosan szigorú megbüntetése miatt bűnbánatot kell-e tartaniuk,⁷⁵ hogy az uralkodó ellen fellázadt alattvalók kemény megbüntetése bűnnek tekintendő-e – tudniillik az uralkodó ellen fellázadva ötvenkét pogány előkelő a pogányság eszméit tűzte zászlajára, Borisz pedig a lázadókat írmagostul kiirtatta⁷⁶ –, hogy mit kell tenni azokkal, akik elutasítják a kereszténységet, és megátalkodnak a pogányságban.⁷⁷

A vallásgyakorlatot érintik a következő kérdések. Mi a teendő akkor, ha a katonai táborban nem tudják az imádságot teljesen elvégezni?⁷⁸ Az asztalnál ülve, ha nincsen jelen pap vagy diakónus, szabad-e keresztet vetniük, és utána megkezdeni az étkezést?⁷⁹ Valóban olyan nagy bűn-e, mint ahogy a görögök állítják, ha a templomban valaki nem a mellén összekulcsolt kézzel imádkozik?⁸⁰ Tilos-e, szintén a görög tanítás szerint, felövezetlenül áldozáshoz járulni?⁸¹ Szárazság idején szabad-e esőért imádkozni és böjtöt tartani?⁸² Ténylegesen bűnnek számít-e, amint azt a görögök állítják, ha egy eunuch által levágott állat húsából esznek?⁸³ A nőknek befedett, vagy fedetlen fővel kell-e a templomban tartózkodniuk?⁸⁴ Egy laikusnak napjában hányszor kell imádkoznia?⁸⁵ Mikor tilos áldozáshoz járulni? Áldozhat-e, akinek orrán vagy száján folyik a vér?⁸⁶ A gyermek születése után hány nappal léphet be egy asszony a templomba?⁸⁷ Meg kell-e tartani, vagy el kell üzni a nős papot?⁸⁸ A házasságtörésben bűnös papnak van-e joga áldoztatni, vagy sem?⁸⁹ Mi a teendő akkor, ha valakit imádkozás közben ér az ellenség támadásának híre, és már nincsen ideje az imádságot befejezni?⁹⁰ Hogyan kell eljárni azokkal szemben, akik fellázadtak a kereszténység ellen, ám hajlandók önkéntesen vezekelni, amit viszont a görög papság megtiltott nekik?⁹¹ Bűnnek számít-e, ha egy özvegyet arra kényszerítenek, hogy apáca legyen?⁹² Szabad-e a pogányként elhunyt szülőkért imádkozni?⁹³ Vadászhat-e egy keresztény egy pogánnyal közösen, illetve ehhez egy keresztény az ilyen módon közösen elejtett állat húsából?⁹⁴ El szabad-e temetni az öngyilkosokat, és szabad-e értük áldozatot bemutatni?⁹⁵ El lehet-e temetni a keresztényeket a templomban?⁹⁶ Haza kell-e szállítani azokat, akik a csatában estek el, ha ezt szülei és bajtársai meg akarják tenni?⁹⁷ Kiknek szabad alamizsnát adni?⁹⁸ Kell-e erőszakot alkalmazni azzal a

⁷² Responsa 7.

⁷³ Responsa 9.

⁷⁴ Responsa 14–15.

⁷⁵ Responsa 15–16.

⁷⁶ Responsa 17.

⁷⁷ Responsa 41.

⁷⁸ Responsa 38.

⁷⁹ Responsa 53.

⁸⁰ Responsa 54.

⁸¹ Responsa 55.

⁸² Responsa 56.

⁸³ Responsa 57.

⁸⁴ Responsa 58.

⁸⁵ Responsa 61.

⁸⁶ Responsa 65.

⁸⁷ Responsa 68.

⁸⁸ Responsa 70.

⁸⁹ Responsa 71.

⁹⁰ Responsa 74.

⁹¹ Responsa 78.

⁹² Responsa 87.

⁹³ Responsa 88.

⁹⁴ Responsa 91.

⁹⁵ Responsa 98.

⁹⁶ Responsa 99.

⁹⁷ Responsa 100.

pogánnyal szemben, aki vonakodik felvenni a kereszténységet?⁹⁹ Mit kell tenni a birtokukban levő mohamedán könyvekkel?¹⁰⁰ Milyen eljárást kell követni azokkal szemben, akiket olyan zsidók kereszteltek meg, akikről nem tudták megállapítani, hogy maguk keresztények-e?¹⁰¹ Mit kell tenni azokkal, akik engedély nélkül prédikálnak?¹⁰² Több kérdés vonatkozik az egyházi ünnepekre és a böjti időszakokra.¹⁰³ Szabad-e a nagyböjtben is viselni a kereszt jelét,¹⁰⁴ és naponta áldozni?¹⁰⁵ Lehet-e szombaton és vasárnap bármiféle munkát végezni,¹⁰⁶ mely apostolok, vértanúk, hitvallók és szüzek ünnepnapján kell a szolgai munkától tartózkodni?¹⁰⁷ Szabad-e a szentek ünnepnapjain és a nagyböjtben törvénykezni, és halálos ítéletet hozni?¹⁰⁸ Vasár- és ünnepnapokon, valamint a nagyböjtben szabad-e – természetesen csak akkor, ha a szükség megköveteli – utazni, illetve csatázni?¹⁰⁹ Szabad-e a nagyböjt idején vadászni,¹¹⁰ játszani és szórakozni,¹¹¹ valamint házasodni és lakomákat tartani?¹¹² Mi a teendő azzal, aki a nagyböjt idején feleségével közösült,¹¹³ megengedett-e, hogy vasárnap a házaspár házastársi kötelességüknek tegyenek eleget?¹¹⁴ Hány alkalommal szabad egy évben a keresztséget kiszolgáltatni?¹¹⁵ Mely időszakokban kell a húsevéstől tartózkodni,¹¹⁶ lehet-e a keresztelő napján húst enni, valamint a keresztelés után hány napon át kell lemondani a húsról,¹¹⁷ végül pedig szabad-e kora reggel étkezni?¹¹⁸ Nem kevésbé érdekesek azok a kérdések, amelyekből közvetve számos adalékot nyerhetünk az ősi bolgár vallás- és hiedelemvilágról, valamint az életmódról és a jogrendről. A bolgárok dinamisztikus-manaisztikus hitvilágára, vagyis az emberekben és állatokban lakozó – leggyakrabban a fejben lokalizált és a vér által hordozott – személytelen és misztikus életerőbe vetett hitre következtethetünk az arra vonatkozó kérdésből, hogy a nem késsel levágott, hanem egyszerűen agyonütött állatokat meg szabad-e enni.¹¹⁹ Nagy valószínűséggel ugyanezen képzetkörről vall azon kérdés is, hogy viselhetik-e továbbra is a vászonból font, turbánszerű – a görögök által különösképpen a templomban tiltottnak ítélt – fejfedőjüket,¹²⁰ valamint hogy mivel helyettesítsék az eddig a csatákban zászlóként használt lófarkat,¹²¹ lévén hogy a primitív népek felfogása *manát* tulajdonított bizonyos állatok farkának.¹²² Hasonló elképzelésekből táplálkozhatott a gyógyító hatással felruházott, még a pogányság idején talált követ illető kérdés is.¹²³ Tabunak számított a *consulta* szerint bizonyos állatok és madarak

⁹⁸ *Responsa* 101.

⁹⁹ *Responsa* 102.

¹⁰⁰ *Responsa* 103.

¹⁰¹ *Responsa* 104.

¹⁰² *Responsa* 105.

¹⁰³ Dujčev 1965. 140.

¹⁰⁴ *Responsa* 8.

¹⁰⁵ *Responsa* 9.

¹⁰⁶ *Responsa* 10.

¹⁰⁷ *Responsa* 11.

¹⁰⁸ *Responsa* 12; 45.

¹⁰⁹ *Responsa* 36; 46.

¹¹⁰ *Responsa* 44.

¹¹¹ *Responsa* 47.

¹¹² *Responsa* 48.

¹¹³ *Responsa* 50.

¹¹⁴ *Responsa* 63.

¹¹⁵ *Responsa* 69.

¹¹⁶ *Responsa* 4.

¹¹⁷ *Responsa* 69.

¹¹⁸ *Responsa* 60.

¹¹⁹ *Responsa* 91.

¹²⁰ Beševliev 1981. 358.

¹²¹ *Responsa* 71.

¹²² Beševliev 359.

¹²³ *Responsa* 62. Vö. Vámbéry 1879. 249.

megevése,¹²⁴ szintén tabuisztikus képzetek miatt kérdezték meg a pápát, hogy a gyermek születését követően meddig nem mehetnek a nők templomba,¹²⁵ és meddig nem érintkezhetnek velük férjeik.¹²⁶ Azon kérdés, hogy a nők fedett vagy fedetlen fővel tartózkodhatnak-e a templomban,¹²⁷ a haj, különösen a hosszú haj számos példából ismert tabuisztikus voltából eredhetett.¹²⁸ A kereszténységet felvenni vonakodó és bálványoknak áldozó – az áldozat a *Responsa* tanúsága szerint bizonyos esetekben a termés zsongéje¹²⁹ volt¹³⁰ – pogány alattvalók szankcionálása felől nemkülönben érdeklődött a követség a pápánál,¹³¹ illetve arról is, hogy a betegek a továbbiakban is viselhetnek-e a nyakukban bizonyos amuletteket, amelyeknek gyógyító hatást tulajdonítottak.¹³² A harcra és utazásra alkalmas és alkalmatlan napok képzetét, valamint az ezekhez kapcsolódó mágikus szertartásokat – varázsigéket és táncokat – illetően szintén feltettek a pápának néhány kérdést, nevezetesen hogy ezen gyakorlat beilleszthető-e a keresztény hitre tért nép életébe,¹³³ amelyekre természetesen nemleges feleletet kaptak.¹³⁴ A pogány hitvilágban az öngyilkosok haláluk után általában ártó szellemekké válnak, s hogy meggátolják őket a visszatérésben, általában nem részesítették őket a bevett szertartásoknak megfelelő, illetve bizonyos esetekben semmilyen temetésben, nem véletlen tehát, hogy a kérdések között helyet kap az is, hogy el kell-e temetni az öngyilkosokat, valamint hogy kell-e értük bármiféle *sacrificiumot* bemutatni.¹³⁵ A természetes halállal elhunytakat illő tiszteletadással temették el, síremléket emelve föléljük, a csatában elesettek tetemét pedig hazaszállították.¹³⁶ Az ősi vallást azonban nem sikerült a keresztény térítésnek azonnal felszámolnia – a tényt, hogy számos helyen ellenállásba ütközött a misszió, egyértelműen jelzi a követség elküldése előtt röviddel lezajlott pogánylázadás, amelynek leverése során Borisz ötvenkét előkelőt végeztetett ki¹³⁷ –, amint erre a *Responsában* is olvashatunk utalást.¹³⁸

A *Responsa* számos utalást tartalmaz a bolgárok kereszténység előtti életmódjára és szokásjogára, így például egyértelműen kiderül, hogy a poligámia bevett gyakorlat volt, máskülönben nem kérdezték volna meg a pápától, hogy egyidejűleg lehet-e egy férfinak két felesége.¹³⁹ Szokásban volt, hogy a házasságkötés előtt a vőlegény hozomány gyanánt arany- és ezüsttárgyakat, ökröket, lovakat és egyéb értékes javakat magába foglaló ajándékot adott a menyasszonynak.¹⁴⁰ Férje halála után az özvegy nem mehetett újra férjhez – s hogy ezt mindenképpen meggátolják, akár erőszakkal is arra kényszerítették, hogy apácaként élje le hátralevő életét¹⁴¹ –, viszont feltehetően bevett gyakorlat volt, hogy a megözvegyült férfi ismét megnősült, hiszen a *consulta* között található egy e gyakorlat fenntarthatóságára

¹²⁴ *Responsa* 43.

¹²⁵ *Responsa* 68.

¹²⁶ *Responsa* 64.

¹²⁷ *Responsa* 58.

¹²⁸ Ennek kapcsán elegendő Sámson ószövetségi történetére és a római *flamen Dialis* életét szabályozó normákra asszociálni – az utóbbihoz bővebben lásd Brelich 1972. 17–21.

¹²⁹ Vö. Nilsson 1911. 71. A *Responsa* nem szól erről, egyebűn azonban tudunk róla, hogy a bolgárok körében szokásban voltak az állat-, illetve kivételesen az emberáldozatok is – vö. Beševliev 1981. 386.

¹³⁰ *Responsa* 89.

¹³¹ *Responsa* 41.

¹³² *Responsa* 79. Vö. Bertholet 1926. 315–317.

¹³³ *Responsa* 34; 35.

¹³⁴ Beševliev 1981. 382–384.

¹³⁵ *Responsa* 98. Vö. Hirzel 1908. 75.

¹³⁶ *Responsa* 100.

¹³⁷ Runciman 1930. 105.

¹³⁸ *Responsa* 18. Thessaloniké vidékén még a X. században is éltek pogány bolgárok – vö. Beševliev 1971. 37–41.

¹³⁹ *Responsa* 51.

¹⁴⁰ *Responsa* 49.

¹⁴¹ *Responsa* 87.

irányuló kérdés is.¹⁴² A vallási képzetekről hírt adó *consulta* sorában már említettük, hogy a bolgárok vászonból készült, turbánszerű fejedőt hordtak,¹⁴³ másik jellegzetes ruhadarabjuk a feltehetően leginkább nadrághoz hasonló, férfiak és nők által egyaránt viselt *femoralia* volt.¹⁴⁴ A bolgár jogrend fejlődése döntő fordulatot vett a kereszténység felvételével, ám a *Responsa* az ezt megelőző időszak szokásjogáról fontos információkat szolgáltat. A tulajdonostól megszökött rabszolgát, amennyiben elfogták, súlyos büntetéssel sújtották,¹⁴⁵ nemkülönben az urát megrágalmazó rabszolgát,¹⁴⁶ ám a szankció mibenlétéről nem árulnak el többet a források.¹⁴⁷ Hasonlóképpen súlyos, ám számunkra ismeretlen büntetéssel szankcionálták, ha egy szabad ember elmenekült hazájából,¹⁴⁸ ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az ország határát szigorúan őrizték, a kötelességét elmulasztó, és akár szabad ember, akár pedig rabszolga számára a menekülést lehetővé tevő határőrt halállal büntették.¹⁴⁹ Halállal lakolt a rokongyilkos,¹⁵⁰ hasonlóképpen súlyos, feltehetően minősített halálbüntetéssel sújtották azt, aki bajtársát megölte,¹⁵¹ akit idegen asszonnyal házasságtörésen értek.¹⁵² Szankcionálták a gondatlanságból elkövetett emberölést,¹⁵³ a lopást¹⁵⁴ – ha egy lopással vagy rablással vádolt alattvaló nem volt hajlandó beismerni bűnét, a bíró fizikai erőszakkal is kikényszeríthette belőle a vallomást¹⁵⁵ – és az emberrablást,¹⁵⁶ büntették azt, aki mást kasztrált,¹⁵⁷ aki hamis vádat emelt,¹⁵⁸ és aki másnak halálos mérget adott.¹⁵⁹ Az elhagyás – esetlegesen *eo ipso* is beálló – büntetése fenyegette a férjükkel rosszul bánó, házasságtörő és férjüket megrágalmazó asszonyokat.¹⁶⁰ A lázadást halállal büntették, amely büntetés nem csupán az elkövetőket, hanem azok családját is sújtotta.¹⁶¹

Több, igen lényeges kérdés vonatkozik az egyházszervezetre is. Rendelhető-e a bolgár egyház élére pátriárka,¹⁶² ki szenteli fel a pátriárkát,¹⁶³ valójában hány pátriárka van,¹⁶⁴ és melyik pátriárka áll a római pápa után az egyházi hierarchiában a második helyen,¹⁶⁵ végül pedig igaz-e a görögök azon állítása, miszerint a krizmát kizárólag az ő hazájukban készítik, és onnan viszik el a világon mindenüvé?¹⁶⁶ Megkülönböztetett figyelmet érdemel a pátriárka rendelésére vonatkozó kérdés azon aspektusa, hogy ebben Borisz azon törekvése nyilvánult-e meg, hogy országa számára önálló pátriárkátus felállítását érje el,¹⁶⁷ vagy pedig pusztán

¹⁴² *Responsa* 3.

¹⁴³ *Responsa* 66.

¹⁴⁴ *Responsa* 59. Vö. Beševliev 1981. 396.

¹⁴⁵ *Responsa* 21.

¹⁴⁶ *Responsa* 97.

¹⁴⁷ Vö. Beševliev 1981. 414.

¹⁴⁸ *Responsa* 20.

¹⁴⁹ *Responsa* 25.

¹⁵⁰ *Responsa* 24; 26; 29.

¹⁵¹ *Responsa* 27.

¹⁵² *Responsa* 28.

¹⁵³ *Responsa* 30.

¹⁵⁴ *Responsa* 31.

¹⁵⁵ *Responsa* 86.

¹⁵⁶ *Responsa* 32.

¹⁵⁷ *Responsa* 52.

¹⁵⁸ *Responsa* 84.

¹⁵⁹ *Responsa* 85.

¹⁶⁰ *Responsa* 96.

¹⁶¹ *Responsa* 17.

¹⁶² *Responsa* 72.

¹⁶³ *Responsa* 73.

¹⁶⁴ *Responsa* 92.

¹⁶⁵ *Responsa* 93.

¹⁶⁶ *Responsa* 94.

¹⁶⁷ Runciman 1930. 110.

informálódni kívánt-e az egyházi hierarchia felépítése felől.¹⁶⁸ Az előbbi alternatíva valószínűbbnek tűnik, hiszen a pátriárka rendelkezésével a bolgár egyházat az uralkodó teljességgel függetleníthette volna Bizáncból, és jóval kevésbé lett volna szigorú és szoros alávetettsége a római egyháznak.¹⁶⁹ A pápa azonban igen diplomatikusan kitért Borisz kérésére elől, és a pátriárkai méltóság elnyerésének még a lehetőségét sem említve a bolgár egyház élére a jövőre nézve érsek állítását helyezte kilátásba, természetesen csak arra az esetre, ha követőitől megfelelő jelentést kap a kereszténység bulgáriai állapotáról.¹⁷⁰

IV.

Miklós pápa a levéllel és a térítési munkájával egyidejűleg foglalkozni kezdett az önálló bolgár egyházszervezet kialakításának kérdésével. 860-ban Phótios konstantinápolyi pátriárka – az öt pátriárka között bevett, addigi gyakorlatnak megfelelően – saját, némiképp vitatott választásának elismerését kérte Miklós pápától, aki hozzájárulásának megadását az Illyricumra és Thessalonikére, vagyis jóformán az egész, Bulgáriát is magába foglaló Balkánra vonatkozó pápai igények elismerésétől tette függővé.¹⁷¹ Noha Phótios 862 márciusáig hajlandónak mutatkozott e követelésnek eleget tenni, a pápa egy 863-ban Rómában megtartott zsinaton megfosztotta méltóságától, és *excommunicatio*val is megfenyegette – feltehetően nagyobb engedékenységet várt Phótios utódjától, Ignatiostól a Balkán kérdésében.¹⁷² Miklós pápa a bolgár misszió tekintetében azon meggyőződésből indult ki, hogy a Balkán területe közvetlenül a pápa fennhatósága alá tartozik – nem ordinálta ugyan a Borisz által kért pátriárkát Bulgáriába, csupán egy, ám Bizáncból független érsekség felállítását helyezte kilátásba.¹⁷³ A Portói Formosus – a későbbi pápa (891–896) – és Populoniai Paulus vezetésével Bulgáriába útnak indított küldöttség kezdte meg a térítő munkát.¹⁷⁴

Német Lajos, akit a bolgár követség Regensburgban felkeresett, szintén ígéretet tett, hogy misszionáriusokat küld Bulgáriába, ám az előkészületek elhúzódtak, s a frank küldöttség csak 867 tavaszán érkezett meg Ermenich passauai püspök vezetésével a Balkánra, ahol a római térítők már őket megelőzve téríteni, prédikálni és keresztelni kezdtek.¹⁷⁵ Ermenich súlyosan csalódván reményben bevárta Német Lajos engedélyét, és visszatért Passaubá¹⁷⁶ – a bolgár misszió kapcsán megmutatkozó ellentét feltárta a pápaság és a Keleti-Frank Birodalom közötti feszültségeket.¹⁷⁷ Phótios azonban nem volt hajlandó eltérni a hatalmi szférájába történt római beavatkozást, s ezért egy 867-es Konstantinápolyi Zsinaton letétette I. Miklós pápát, amiről a pápa már – időközben bekövetkezett halála miatt – nem értesült.¹⁷⁸ Még ugyanabban az esztendőben azonban a *basileus*, III. Mikhaél meggyilkolása és Phótios letétele teljességgel megváltoztatta a politikai konstellációt, s I. Miklós pápa Bulgáriával kapcsolatos tervei halála után megvalósulni látszottak – a krízis annak kapcsán bontakozott ki, hogy Róma nem tartotta be Miklós pápának az önálló bolgár érsekség megalakítására tett ígéretét.¹⁷⁹ Borisz fejedelem azzal a kéréssel fordult II. Adorján pápához (867–872), hogy tegye meg Formosust Bulgária érsekévé, ám a pápa arra hivatkozva, hogy Formosust mint

¹⁶⁸ Dujčev 1965. 142.

¹⁶⁹ Hergenröther 1867. II. 650.

¹⁷⁰ Obolensky 1999. 116.

¹⁷¹ Dvornik 1963. 91. skk.

¹⁷² Dopsch 1987. 325.

¹⁷³ *Responsa* 72; 73.

¹⁷⁴ Grotz 1970. 101. skk.

¹⁷⁵ *Annales Fuldenses a. 866; 867*

¹⁷⁶ *Annales Fuldenses a. 867*

¹⁷⁷ Dopsch 1987. 326.

¹⁷⁸ Dvornik 1963. 91. skk.

¹⁷⁹ Dopsch 1987. 326.

püspököt nem utalhatja egy másik egyházmegyébe, nem tett eleget ezen igénynek – a tényleges ok nagy valószínűséggel a Formosus-ellenes klikk Rómában a pápára gyakorolt befolyása lehetett.¹⁸⁰ Hasonlóan járt Marinus diakónus is, akiből utóbb pápa lett (882–884), a bolgárok érsekévé történő kinevezése azonban II. Adorján ellenállása miatt megghiúsult; a pápa által érseknek ajánlott Sylvester diakónust pedig Borisz fejedelem utasította vissza.¹⁸¹ A személyes ellentétek mellett minden bizonnyal nagy szerepet játszhatott a pápa vonakodásában, hogy meg akarta tartani Rómának a Balkán feletti közvetlen fennhatóságát, amit az érsekség felállítása nagyban korlátozott volna – a pápaság ezért nem arathatta le e vidéken végzett missziós politikájának gyümölcseit.¹⁸²

A római egyházban csatlódott Borisz fejedelem I. Basileioshoz (867–886) és Ignatios pátriárkához fordulva helyreállította kapcsolatait Bizánccal, amit a 869/70-es Konstantinápolyi Zsinat tett hivatalossá. A zsinat egyik utolsó ülésén – a római küldöttek kizárásával – Bulgáriát a Konstantinápolyi Pátriárkátus alá sorolták be, s Ignatios hamarosan egy érseket és több püspököt ordinált a bolgárok számára.¹⁸³ Borisz kiutasította országából a római misszionáriusokat, s Bulgária – immáron önálló érsekévként – ellenállt VIII. János pápa (872–882) későbbi kísérleteinek, amelyekkel megpróbálta az országot Róma számára visszanyerni.¹⁸⁴

Bulgária Borisz fejedelem alatt elkezdődött misszionálása során – akárcsak a morvák körében térítést végző Metód sorsának alakulása¹⁸⁵ – az egymással rivalizáló Róma és Bizánc, valamint a Keleti-Frank Birodalom nagyhatalmi politikájának szolgált játéktérül. A bolgároknak a bizánci hegemoniától féltelme, valamint I. Miklós pápa agilitása és *Responsája* miatt jobb esélyekkel induló római egyház azonban néhány év leforgása alatt elvesztette az e téren szerzett előnyét, mivel I. Basileios és Phótios utódja, Ignatios pátriárka hajlandó volt Bulgáriát önálló érsekség rangjára emelni, amit I. Miklós és II. Adorján pápa mindvégig vonakodott megtenni.

¹⁸⁰ Grotz 1970. 230. sk.; Dümmler 1887–1888. II. 192. sk.

¹⁸¹ Grotz 1970. 209. sk.

¹⁸² Dopsch 1987. 327.

¹⁸³ Dvornik 1963. 132. skk.

¹⁸⁴ Dvornik 1963. 210. skk.; Runciman 1930. 120. sk.; Dopsch 1987. 328.

¹⁸⁵ Wolfram 1979; Störmer 1987. 207. sqq.; Richter 1985. 283. sqq.; H. Tóth 2003; Bernhard 1987; Löwe 1982; Lošek 1997; Nótári 2000. 93. sqq.; Nótári 2005; Nótári 2007; Nótári 2008.